

არქეოლოგია

დიაუხის სამეფო იაზილიტაში აღმოჩენილი მენუას  
წარწერის მიხედვით

გიორგი გაფრინდაშვილი

giorgi.gaprindashvili@hum.tsu.ge

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

თბილისი, საქართველო

ძვ.წ. I ათასწლეულის I ნახევარში ურარტუს მმართველები, მათ შორის მეფე მენუა აწარმოებდნენ სამხედრო ექსპედიციებს თანამედროვე კავკასიის ტერიტორიაზე. ამ კონფრონტაციის ერთდერთ წყაროდ გვევლინებიან ურარტული ლურსმული ტექსტები. წარწერების თარგმნა და ანალიზი გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის იმ პერიოდის ამიერკავკასიის რეგიონის შესახებ. ჩვენს ნაშრომში განხილულია თანამედროვე იაზილიტაში აღმოჩენილი მეფე მენუას ერთი წარწერა და ამ წყაროში მოხსენებული კავკასიური ტოპონიმები, მათი ლოკალიზაციისა და იდენტიფიცირების საკითხები და შესაბამისად მარშუტი, რომლითაც ურარტულმა მეფემ იხელმძღვანელა. ასევე, მაშინდელი დიაუხის სამხედრო-პოლიტიკური სურათი. სტატიაში დაზუსტებულია უძველესი ქართული სახელმწიფოს - დიაუხის სამხრეთ და ჩრდილოეთ საზღვრები და მისი რამდენიმე ტოპონიმის ადგილმდებარეობა. კერძოდ, გამოთქმულია მოსაზრება, რომ იგი იწყებოდა ურარტულ ტექსტებში მოხსენიებულ ქალაქ შაშილუდან. ნაშრომში წარმოდგენილია წარწერაში აღწერილი სამხედრო ექსპედიციის მიმართულება. მენუას და უტუფურსს შორის დადებული გარიგება შედარებულია ეგვიპტის და ხეთას მმართველების - რამზეს II-ს და მუვათალს შორის ქადემის ბრძოლის შემდეგ დადებულ გარიგებასთან, რომელიც რეალურად თანაბარი პირობების შეთანხმება იყო ორივე მხარისთვის, თუმცა მოგვიანებით ორივე მონარქი გამარჯვებას იბრალავდა. ნაშრომის კიდევ ერთი მოსაზრება მდგომარეობს იმაში, რომ მენუას და მისი ძის არგიშთის შემდეგ დიაუხის ურარტული წარწერებიდან გაქრობა არ ნიშნავს მაინდამაინც იმას, რომ დიაუხი დაეცა. ცნობილია, რომ როცა ასურეთმა ურარტუ საბოლოოდ დაამარცხა, ამის შემდეგ ასურეთი გაქრა ურარტულ ტექსტებში.

**საკვანძო სიტყვები:** დიაუხი, ურარტუ, მენუა, უტუფურსი, ზუა, შაშილუ.

ურარტუს სახელმწიფო წარმოიშვა ძვ. წ. მე-9 საუკუნეში. მისი დედაქალაქი ტუშუა მდებარეობდა ვანის ტბის მიდამოებში, თანამედროვე ქალაქ ვანის ადგილას. ურარტუელები აწარმოებდნენ საომარ მოქმედებებს სხვადასხვა მიმართულებით. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სამიზნე კი იყო

## გ. გაფრინდაშვილი

ამიერკავკასიის რეგიონი. ჩვენამდე მოღწეული წარწერებით თუ ვიმსჯელებთ, იმფუნი იყო პირველი, ვისაც ქონდა დოკუმენტურად დადასტურებული პირველი კონფლიქტი კავკასიელებთან. ამას მოჰყვა მენუას, არგიშთი I-ის, სარდური II-ისა და სხვათა მილიტარისტული ოპერაციები სამხრეთ კავკასიაში. ძვ. წ. მე-7 საუკუნეში ურარტუმ დასუსტება დაიწყო, ხოლო ძვ. წ. 590 წლის ახლო ხანებში არსებობა შეწყვიტა.

ქვემოთ მოვიყვანთ მენუას წარწერას, რომელიც შესრულებულია კლდეზე თანამედროვე იაზილიტაში, სოფელ ჰასან-კალასა და დელიბაზას შორის, ქალაქ ერზურუმის რაიონში. შემდეგ კი მისი ანალიზის საფუძველზე შევეცდები შეძლებისდაგვარად გავცე პასუხი საინტერესო საკითხებს.

მენუა მეფობდა ძვ. წ. 810-786 წლებში.<sup>1</sup> იგი ურარტუს მართვაში და სამხედრო კამპანიებში მონაწილეობდა ჯერ კიდევ მამის - იმფუნიის მეფობის ბოლო ხანებში. მენუას სახელით შექმნილია და დღეისთვის შესწავლილია ასზე მეტი წარწერა. მის დროს დაიწყო ჩრდილოეთ სირიისა და ჩრდილოეთ მესოპოტამიის დაპყრობა, არარატის ველის დაუფლება და ათვისება; აიგო ცნობილი ციხესიმაგრე მენუახინილი. რაც მთავარია გაიმართა დიდი ბრძოლები დიაუხის და მანას წინააღმდეგ. მენუას სახელით შექმნილი მრავალი ტექსტიდან, დიაუხის წინააღმდეგ ომს ყველაზე კარგად ასახავს ქვემოთ მოყვანილი წარწერა, სალვინის ნუმერაციით CTU A 5-3. (ურარტულ ტექსტებს ახალი ნუმერაცია მიანიჭა და გამოსცა დიდმა იტალიელმა მეცნიერმა მირიო სალვინმა. ნაშრომში სწორედ მისი შემოთავაზებული ნუმერაციები გვაქვს გამოყენებული<sup>2</sup>).

... მენუა ამბობს: დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადავწვი, ციხე-სიმაგრეები (დავანგრიე). მივედი შემეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუა(მდე), ქალაქი უტუხაი... მენუა ამბობს: უტუფურსი, მეფე დიაუხისა, მოვიდა ჩემს წინაშე, მომეხვია ფეხებზე, ძირს დაემხო; მე (მას) მოწყალედ მოვექეცი, შევიწყალე იგი ხარკის (გადახდის) პირობით,<sup>3</sup> მომცა მან ოქრო (და) ვერცხლი, მომცა ხარკი. ის ტყვეები (?), (რომლებიც) დაბრუნდნენ (მასთან), დამიბრუნა მან მთლიანად. მენუა ამბობს: ... 2 მეფე მე იქიდან მოვაცილე: ბალთულხის ქვეყნის (მეფე) (და) ქალაქ ხალდირიულხის ქვეყნის (მეფე).<sup>4</sup> გამაგრებული ციტა-

<sup>1</sup> ურარტული მონარქების მეფობის თარიღებთან დაკავშირებით მეცნიერებში არაა ერთიანი შეხედულება: გრეკიანის, სალვინის და მელიქიშვილის მოსაზრებები ერთმანეთისაგან განსხვავდება. პირობითი დათარიღების თვალსაზრისით ჩვენ მიყვებით გიორგი მელიქიშვილის შემოთავაზებულ ვერსიას. სალვინის აზრით, კი მენუა მეფობდა ძვ. წ. 810-785/780 წლებში, იხ. Corpus dei testi urartei, I Roma, 2008: 23.

<sup>2</sup> იხ. M. Salvini, Corpus Dei Testi Urartei, I volume, Roma, 2008.

<sup>3</sup> ამ ფრაზას გიორგი მელიქიშვილი ასე კითხულობს: „დავინდე... ხარკის გადახდის პირობით“ Меликишвили, 1960: 154.

<sup>4</sup> სალვინი ამ ეპიზოდს ასე თარგმნის: „ბალთულხის ტომის ქვეყანა და ქალაქ ხალდირის ქვეყანა“ (Salvini, 2008: 191).

დელები, (რომლებიც კი იყო იმ) ქვეყანაში, მე იქიდან მოვგლიჯე. ...

გამომდინარე იქიდან, რომ წარწერა არის შესრულებული თანამედროვე იაზილიტაში, ქალაქ ერზურუმის რაიონში და თან კლდეზე, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი დაიწერა ექსპედიციის ბოლოს, რადგან ეს ადგილი უძველესი დიაუხის სამეფოს უკიდურეს სამხრეთშია სამეგარი. შესაბამისად, მასში აღწერილი პასაჟი მაქსიმალური სანდობის ღირსია. წარწერის შექმნის მიზანი უნდა ყოფილიყო ღვთაება ხალდის განდიდება და ამავე დროს მისთვის ანგარიშის ჩაბარება. წარწერის მიხედვით სამხედრო კამპანიის მთავარი სამიზნე დიაუხი ყოფილა. ზოგადად დიაუხი პირველად გიორგი მელიქიშვილმა დაუკავშირა ერთი მხრივ, ძველბერძნულ წყაროებში არაერთგზის დამოწმებული ტაოხის და მეორე მხრივ, ძველი ქართული პროვინციის ტაოს სახელწოდებებს. ამის შემდეგ ეს მოსაზრება, ფაქტობრივად, ყველა მკვლევარმა გაიმეორა.<sup>1</sup> ერთი მხრივ, ასურულ და ურარტულ ლურსმულ წარწერებში მოხსენიებული დაიაენისა და დიაუხის სახელწოდებები, ხოლო მეორე მხრივ, ურარტული დიაუხისა და ტაოხის სახელწოდებები დიდ მსგავსებას ავლენენ ერთმანეთთან ფონეტიკური თვალსაზრისით. მაგრამ ეს ყველაფერი არ არის: გარდა ფონეტიკური ურთიერთსიახლოვისა, ასურული და ურარტული წყაროების დაიაენი-დიაუხი ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს იმ რეგიონში ლოკალიზდება, სადაც ანტიკური ხანის მწერლობის ტაოხების მიწა-წყალი, ქართული და სომხური ისტორიული წყაროების ტაო-ტაიქი მდებარეობდა. სხვა ენოვანი წყაროები რომც არ ყოფილიყო, ურარტული ლურსმული წარწერები დაიაენი-დიაუხის ქვეყნის საზღვრებს მნიშვნელოვნად აზუსტებს, ირკვევა, რომ იგი მდინარე ევფრატის სათავეებიდან ვიდრე მდინარე ჭოროხის შუა წელამდე ვრცელდებოდა (ასათიანი 1993: 11).

ბოლო დრომდე მიიჩნეოდა, რომ დიაუხს ჩრდილოეთიდან ან ჩრდილო-დასავლეთიდან ესაზღვრებოდა კულხა. დიაუხისა და კულხას ასეთი მეზობლობის შესახებ შეხედულება პირველად გიორგი მელიქიშვილმა გამოთქვა და შემდეგ ყველამ ფაქტობრივად უცვლელად გაიმეორა იგი. უახლოეს ხანებში, ლევან გორდეზიანმა ეჭვქვეშ დააყენა ეს შეხედულება. მისი

<sup>1</sup> დიაუხის მიახლოებით ლოკალიზაციაში გვეხმარება როგორც მასთან ბრძოლაში მიღწეულ გამარჯვებათა აღსანიშნავი წარწერების აღმოჩენის ადგილები (იაზილიტაში - ერზურუმის მახლობლად, ზივინი - ერზურუმსა და ყარსს შორის, ხანაკი - დღევანდელი ქართულ-თურქული საზღვრის მახლობლად), ასევე თავად სახელწოდება, რომლის დაკავშირება ქართულ ტაოსთან (ბერძნ. τάοι) ეჭვს არ იწვევს (გორდეზიანი, 2019: 178). დიაუხი იწყებოდა თანამედროვე ერზურუმიდან და ევფრატის ზემო წელიდან და გრძელდებოდა ჩრდილოეთით. იდენტიფიცირდება ასურულ დაიაენთან, ლოკალიზდება ძველბერძნულ ტაოხთან, ქართულ ტაოსთან და სომხურ ტაიქთან (Diakonoff and Kashkai, 1981:26). ზოგიერთი კვალიფიკაციის მიხედვით დიაუხის გაერთიანებაში ასოცირდება ქადას, აშკალაშის და ქალაქ-სახელმწიფო შაშილუს ტერიტორიები და შემდეგი ტომები: შაშკი, არდარაქიხი, ბალთულხი, კაბილუხი (Арутюнян, 2001: 503).

## გ. გაფრინდაშვილი

აზრით, დიაუხი და კულხა შესაძლოა იყოს ერთი სახელმწიფოს ორი სხვადასხვა სახელი.<sup>1</sup> ამ საკითხის გარშემო ჩვენ კვლევის ამ ეტაპზე კატეგორიული მსჯელობისაგან თავს ვიკავებთ, თუმცა როგორც ქვემოთ გამოჩნდება გვაქვს გარკვეული არგუმენტირებული სიმპატიები ამ კონკრეტული შეხედულების მიმართ.

წარწერაში მენუა არაფერს ამბობს იმ ბრძოლების შესახებ, რაც მას უნდა გადახდენოდა დიაუხის წინააღმდეგ. საუბარს აგრძელებს მხოლოდ შედეგით... ეს შედეგი მიუთითებს იმას, რომ მას გარკვეულ წარმატებას მიუღწევია დიაუხის მეფესთან ომში. დიაუხის გარდა ტექსტში ნახსენებია შემდეგი ტოპონიმები: შაშილუ, შეშეთი, ზუა, უტუხაი, ბალთულხი და ხალდირიულხი.

დიაუხის შემდეგ პირველად ნახსენებია შაშილუ. შაშილუს მენუას გარდა ახსენებს არგიშთი I-ც. ურარტულ ტექსტებში შაშილუ ზოგჯერ მოხსენიებულია როგორც ქვეყანა, ხოლო ზოგჯერ იგი დიაუხის სამეფო ქალაქია. არუთუნიანი იმ აზრზეა, რომ შაშილუ დიაუხის სამეფო ქალაქია.<sup>2</sup> ჩვენი აზრით, დიაუხის მიწა-წყალი იწყებოდა მინიმუმ სწორედ ქალაქი შაშილუს ფარგლებიდან, რადგან ამ ქალაქს მენუა მოიხსენიებს, როგორც დიაუხის სამეფო ქალაქს. ხოლო მისი ჩრდილოეთი საზღვარი დაახლოებით უნდა ყოფილიყო თანამედროვე საქართველო-თურქეთის საზღვარი, კერძოდ შავშეთ-ჯავახეთის მიწა-წყალი.

ბოლო ხანებში გიორგი ქავთარაძემ შაშილუს სახელი ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით დაუკავშირა ისტორიული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში არსებულ ტოპონიმ სასირეთს. მეტიც, იგი უფრო შორს მიდის და ამტკიცებს, რომ ამ ტოპონიმის წაკითხვისას უპირატესობა უნდა მიენიჭოს ფორმას „სასირო.“ საქმე იმაშია, რომ ურარტულ წარწერებში ერთმანეთისაგან არ განირჩევა ბგერები s და sh, r და l, o და u (ქავთარაძე 2006: 34-35).

რაც შეეხება ტოპონიმ შეშეთს, მკვლევარები მას ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით აიგივებენ ასურეთის მეფის ტიგლათფილესერ I-ის დოკუმენტში მოხსენიებულ შეშეს მთასთან.<sup>3</sup> აღსანიშნავია, რომ შეშეთს დია-

<sup>1</sup> იხ. L. Gordeziani: Some Remarks on Qulḫa, Oxford, 2019

<sup>2</sup> შაშილუს მხარის ლოკალიზებასთან დაკავშირებით ეს მეცნიერი ფიქრობს, რომ იგი სავარაუდოდ უნდა ყოფილიყო სადღაც დიაუხის ტერიტორიის სამხრეთ ნაწილებში, ზუანი-ზივინისთან სიახლოვეს. არ არის გამორიცხული, რომ მენუას დროს დიაუხის ტერიტორია ვრცელდებოდა იაზილითაშის წარწერამდე ე.ი. მდინარე არაქსამდე, ჰასანკალე-პასინლერსა და დელიბაბა-ველიბაბას შორის. წინააღმდეგ შემთხვევაში შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იაზილიტაშას წარწერა ურარტელების მიერ იქნა გაკეთებული დიაუხის ფარგლებს გარეთ, ურარტული ჯარის სამშობლოში უკან დაბრუნების დროს“ (Арутюнян 2001: 522-523).

<sup>3</sup> მისი ლოკალიზაციის თვალსაზრისით, მეცნიერებში ერთსულოვნება არაა. არუთუნიანის აზრით, შეშეს მთები შეიძლება ყოფილიყო პარხარის „ამხარაცუიცის“ მთების

უხის წინააღმდეგ ომში ასევე ახსენებს მენუას ძე არგიშთიც.

მენუას ნახსენები ქალაქი ზუა განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ურარტულ წარწერებში მოხსენებულ ტოპონიმებს შორის. ჩვენი აზრით, იგი უნდა მოვითავსოთ შეშეთის ტერიტორიაზე, ანუ თანამედროვე შავ-შეთის მიწა-წყალზე. ზოგიერთი სპეციალისტი მას ათავსებს თანამედროვე ერზრუმის მიდამოებში. მაგალითად, დიაკონოვი და ქაშქაი თვლიან, რომ ზუა დიაუხის სამეფო ქალაქია და რომ ერზრუმის ახლოსაა საძიებელი. ისინი ასევე დასძენენ, რომ იგი შესაძლოა თანამედროვე ზივინი იყოს (Diakonoff and Kashkai 1981: 106). ჩვენი აზრით, ის, რომ ორივე ტოპონიმის სახელი ასო-ბგერა „ზ“-ზე იწყება ეს არაა საკმარისი შორს მიმავალი დასკვნებისთვის. ამ მხრივ, ჩვენ უფრო ნიშანდობლივად მიგვაჩნია შემდეგი ფაქტი: თანამედროვე შავშეთ-იმერხევში, სოფელ მიქელეთში, არის ერთი ტოპონიმი ზუარეთი. მას ჩრდილოეთიდან ესაზღვრება სოფელი გარყლობი, რომელშიც გარყლობის მთაზე (2225 მ.) აღმართულია ამავე სახელის ციხე. ტოპონიმ „ზუა“-სთან მიმართებაში გასათვალისწინებელია ქართული ფუძე „ზუ.“ სულხან-საბას ლექსიკონში, მზუარე განმარტებულია, როგორც ადგილი მზისმდეგი (ორბელიანი 1991: 474). ამრიგად, არ მიგვაჩნია აზრსმოკლებულად გვეფიქრა, რომ ძველი ქალაქი ზუა მდებარეობდა დაახლოებით იქ, სადაც შემოეჩენილია ტოპონიმი ზუარეთი. შესაძლოა შუა საუკუნეების ეს ციხეც ქალაქი ზუას ციტადელის ნანგრევებზე იყოს აგებული. მითუმეტეს ეს ტოპონიმი ზუსტად იმ მხარეშია შემორჩენილი, სადაც ვეძებთ დიაუხის სამეფო ქალაქს.

ქალაქი ზუა მენუას გარდა ნახსენები აქვს არგიშთი I-აც. არგიშთის მიერ ზუაში ლაშქრობის შესახებ ვკითხულობთ ხორხორის მატეანეში. ცნობისთვის ხორხორის მატეანე არის არგიშთი I-ის წარწერების ერთგვარი კრებული. ურარტუს ეს მონარქი ზუას შესახებ გვიყვება წარწერაში, რომელიც სალვინის ნუმერაციით არის CTU A 8-2Vo. ამ ტექსტში აღწერილი უნდა იყოს პირველი ექსპედიცია, რომელიც არგიშთი I-მა განახორციელა კავკასიაში. კამპანიას ადგილი ჰქონდა ურარტუელი მონარქის მეფობის მეორე წელს, ე. ი. დაახლოებით ძვ. წ. 784 წელს.<sup>1</sup>

არგიშთი I წერს: ...მოვედი (?) ბიას ქვეყნამდე... ხუშანის ქვეყნამდე]. გავემართე მე (სალაშქროდ) დიდის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ; ქალაქი ზუა, დიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადავწვი. წარწერა დავდგი ქალაქ ზუაში.

როგორც ვხედავთ, არგიშთის გამორჩევით აქვს ნახსენები ქალაქი ზუა.

პროტოტიპი, თანამედროვე ბარხალდაგი“ (Арутюнян 2001: 524). დიაკონოვისა და ქაშქაის მოსაზრებით ესაა ქართული შავშეთი, სომხური შავშათი, იმერხევის ზედა წელი (Diakonoff and Kashkai 1981:81).

<sup>1</sup> ვიყენებ გიორგი მელიქიშვილის შემოთავაზებულ პირობით ქრონოლოგიას, ანუ ვგულისხმობ, რომ არგიშთი I-მა ტახტი დაიკავა ძვ. წ. 786 წლის ახლო ხანებში

## გ. გაფრინდაშვილი

ეს ფაქტი კიდევ ერთხელ ადასტუებს, რომ იგი მნიშვნელოვანი ქალაქი იყო დიაუხის სამეფოში და ღირებულ როლს თამაშობდა ამ სახელმწიფოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

რაც შეეხება, მენუას კიდევ ერთ სამიზნეს, ქალაქ უტუხაის, წარწერის კონტექსტი ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ იგი უნდა იყოს დიაუხის შემადგენლობაში მყოფი ქალაქი. არუთუნიანის აზრით, ამ ტოპონიმს დასახელებიდან გამომდინარე შესაძლოა გარკვეული კავშირი ჰქონოდა მოგვიანო პერიოდში არსებულ დასახლება უხტასთან, ქალაქ ოლთუს ჩრდილო-დასავლეთით, მდინარე თორთუმის ერთ-ერთ შესართავთან, ოლთუჩაისთან, რომელიც მდინარე ჭოროხს ერთვის (Арутюнян 2001: 529).

წარწერის ერთ-ერთი საინტერესო და ორაზროვანი ეპიზოდია ბალთულხისა და ხალდირიულხის „ქვეყნების“ „მეფეების“ მოცილებისა და ციხე-სიმაგრეების მოთხრის სცენები. კონტექსტი ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ ეს „მეფეები“ უტუფურსის ან მოკავშირეები იყვნენ, ან მისი მოხელეები. თუმცა ჩნდება გარკვეული კითხვის ნიშნები. ხალდირიულხის, ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით დიაკონოვი და ქაშქაი უკავშირებენ ყარსის ჩრდილოეთით არსებულ ტოპონიმ ქალდირანს და ასევე აქვე არსებულ ჰიდრონიმ ქალდირსუს და მთა ქალდირდაგს (Diakonoff and Kashkai 1981:39.<sup>1</sup> საფიქრებელია, რომ მისი ლოკალიზებაც დაახლოებით ამ მიდამოებში უნდა მოვახდინოთ. რაც შეეხება ბალთულხის, იგი მკვლევართა აზრით, უნდა იყოს ტომი დიაუხის გაერთიანებაში, მდინარე ევფრატის სათავეებთან და მდინარე ჭოროხის შუა წელთან (Арутюнян 2001: 500).<sup>2</sup> თუ ვიფიქრებთ, რომ მენუამ ეს რეგიონები თავის საზღვრებს შეუერთა, მაშინ გაჩნდება კითხვა, რომ ეს როგორ შეძლო როცა ეს რეგიონები სამეზარია, დიაუხის ცენტრალურ ან უფრო ჩრდილოეთ ნაწილში. უფრო ლოგიკურია ვიფიქროთ მოვლენების ორი შემდგომი სცენარით არსებობა: პირველი: წარწერაში მენუა ამბობს, რომ დიაუხის მეფემ დამიბრუნა ტყვეები, რომლებიც მასთან დაბრუნდნენო. იქნებ ამ ტყვეებში იყვნენ ხალდირიულხის და ბალთულხის „მეფეები“? და ისინი დააბრუნა მენუამ დანარჩენებთან ერთად ურარტუში. და ამიტომ ახსენებს გამორჩეულად მათ ურარტუელი მონარქი. მეორე: ეს წარწერაში არ ჩანს, თუმცა ჩნდება შთაბეჭდილება, რომ მენუას მხრიდან, ამ სამხედრო კამპანიის დაწყების მიზეზი უნდა

<sup>1</sup> ამ მოსაზრებას ფაქტიურად უცვლელად იმეორებს არუთუნიანი (Арутюнян 2001: 507).

<sup>2</sup> ჩვენ არ მიგვაჩნია ადეკვატურად იმის გადაჭრით მტკიცება, რომ ეს ტომები უეჭველად დიაუხის შემადგენლობაში არიან. იქნებ ისინი მისი მოსაზღვრეები არიან და მათ მეზობელს ეხმარებიან ძლიერი ოკუპანტის წინააღმდეგ ომის დროს? ასეთი შემთხვევა შუა საუკუნეების პერიოდშიც არაერთხელ გვაქვს საქართველოს ისტორიიდან: 1021 წელს ბიზანტია-საქართველოს ომის დროს საქართველოს მეფე გიორგი I-ს ეხმარებოდა კახთა ჯარი, მიუხედავად იმისა, რომ კახეთი გიორგი I-ის სამეფოს შემადგენლობაში საერთოდ არ შედიოდა. მსგავსი სიტუაცია იყო 1795 წელს, როდესაც ალა მაჰმად ხანის წინააღმდეგ ბრძოლაში ერეკლე II-ს ეხმარებოდა იმერლების რაზმი.

ყოფილიყო თავად დიაუხის შეტევაზე გადმოსვლა. იქნებ ამ კონტრიერიშის<sup>1</sup> მოთავეები იყვნენ ეს ხალდირიულხის და ბალთულხის „მეფეები“ და ამიტომაც გახდნენ განსაკუთრებული სამიზნე ურარტუს მეფის მხრიდან?

ამრიგად, წარწერაში აღწერილი იყო ურარტუელების მიერ განხორციელებული საკმაოდ საინტერესო სამხედრო კამპანია დიაუხის წინააღმდეგ. კონტექსტიდან ჩანს, რომ დიაუხი იყო პოლიტიკური ერთეული, ერთი მმართველით სათავეში, რადგან უტუფურსი მოლაპარაკებების დროს წარმოადგენდა თავის სამეფოს. მან დადო ერთგვარი გარიგება აგრესორი სახელმწიფოს მეთაურთან, რომლის ფარგლებში დაუბრუნა ტყვეები ამ უკანასკნელს. ძნელი სათქმელია წარწერაში ექსპედიციის დეტალური მიმართულება აღწერილი თუ ტოპონიმების უბრალო ჩამონათვალი. თუ აქ მარშუტთან გვაქვს საქმე, მაშინ იგი ასე შეიძლება აღდგეს: შაშილუ-შე-შეთი-ზუა-უტუხაი-ბალთულხი-ხალდირიულხი. თუმცა, დაბეჯითებით იმის თქმა ძნელია, ხალდირიულხიმდე და ბალთულხიმდე მიაღწია თუ არა მენუამ. თუ მიაღწია, ვფიქრობთ ეს ალბათ ექსპედიციის ბოლოს მოხდა.

ამ ტექსტის შინაარსი საკმაოდ გამორჩეულია სხვა ურარტული ტექსტებისაგან, რომლებიც კავკასიაში ექსპანსიებს აღწერენ. მასში არაა ჩამოთვლილი ტყვეების და ნადავლის ოდენობა. ლევან გორდეზიანი ყურადღებას აპყრობს სავარაუდო გარიგების შემდეგ ნიუანსებს: ტყვეების ან ლტოლვილების გაცვლა, საზღვრების დადგენა, სასაზღვრო ციხე-სიმაგრეების განადგურება... გამომდინარე აქედან, ვფიქრობთ იგი სამართლიანად მიიჩნევეს, რომ ეს გარიგება შეიძლებოდა ყოფილიყო ორი მეტ-ნაკლებად თანაბარი მოწინააღმდეგის ომის შედეგი (Gordeziani 2019: 321). საერთოდ, ურარტული წარწერებისათვის დამახასიათებელია მათი ჯარის მუდმივი გამარჯვება. ისინი ერთ სიტყვასაც კი არ ამბობენ თავიანთი დამარცხებულის შესახებ. ტექსტების კიდევ ერთი თავისებურება ისაა, რომ აქ არ ჩანს არავინ გარდა მეფისა და მისი უშუალო მოწინააღმდეგისა. ცხადია, ეს ყველაფერი არ ნიშნავს იმას, რომ ურარტუელები არასოდეს დამარცხებულან ხოლო ჯარს, მხოლოდ მეფე მართავდა და არ არსებობდნენ მისი ხელქვეითები. საქმე იმაშია, რომ მათი ტექსტები ყოველთვის ტრაფარეტულია და არ ითვალისწინებს დეტალურობას და მოვლენების დაწვრილებით აღწერას. ამასთან დაკავშირებით არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ქადემის ბრძოლა, რომლის შემდეგაც დაიდო მეტ-ნაკლებად თანაბარი პირობებით გარიგება ეგვიპტეს და ხეთას შორის. მიუხედავად ამისა, უკან დაბრუნებული რამზეს II თავს გამარჯვებულად აცხადებდა. აშკარად მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე მენუას შემთხვევაშიც.

<sup>1</sup> სიტყვა კონტრიერიშს შეგნებულად ვიყენებ, რადგან ტყვეების ეპიზოდებიდან გამომდინარე ჩანს, რომ ურარტუელებს აქ მანამდეც ულაშქრიათ და თან ტყვეებიც წაუყვანიათ

## გ. გაფრინდაშვილი

იაზილიტაშის წარწერის მიხედვით, ჩვენი ვარაუდით რეგიონში ამგვარი ისტორიულ-გეოგრაფიული სურათია: ვანის ტბის გარშემო არსებობს ურარტუს ძლიერი სახელმწიფო, რომელიც ცდილობს ერთი მხრივ ტერიტორიების გაფართოებას, ხოლო მეორე მხრივ, ახდენს მახლობელ დიაუხზე თავდასხმებს, რომლის მიზანი ტერიტორიულ გაფართოებასთან ერთად იყო მატერიალური გამდიდრება. რაც შეეხება დიაუხს, იგი იყო პოლიტიკური ერთეული, ერთი მმართველით სათავეში, რადგან უტუფურსი მოლაპარაკებების დროს წარმოადგენდა თავის სამეფოს. ურარტუსა და დიაუხის მეთაურებმა დადეს ერთგვარი გარიგება, რომელიც ტოვებს შთაბეჭდილებას, რომ იყო ზავი ორ მეტ-ნაკლებად თანაბარ მოწინააღმდეგეს შორის.

მენუას შემდეგ ტახტზე ადის მისი ძე არგიშთი I. არგიშთიც აგრძელებს ომებს დიაუხის წინააღმდეგ. ეს ომები უფრო ინტენსიურ ხასიათს ღებულებს. არგიშთის შემდეგ კი ურარტულ ტექსტებში დიაუხი ქრება და ჩნდება კულხა. ამის მიზეზი ბევრი შეიძლება იყოს: 1. დიაუხის განადგურება; 2. დიაუხის და კულხას იგივეობა, ანუ ეს ტოპონიმები ერთი სახელმწიფოს ორი სახელია; 3. დიაუხის მიერ ურარტუს საბოლოო დამარცხება. ეს საკითხები კავკასიის ძველ ისტორიაში საკმაოდ ბუნდოვანი და საინტერესოა. თუმცა, ამ ეტაპისთვის ამ საკითხის ღრმა ანალიზისგან თავს შევიკავებთ. მხოლოდ გამოვთქვავთ ვარაუდს, რომ რადგან ურარტულ ტექსტებში მენუას და მისი ძის არგიშთის შემდეგ დიაუხი აღარ იხსენიება, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ დიაუხი უეჭველად დაეცა. ცნობილია, რომ როცა ასურეთმა ურარტუ საბოლოოდ დაამარცხა, ამის შემდეგ ასურეთი გაქრა ურარტულ ტექსტებში.

საბოლოოდ, შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ჩვენ მიერ განხილული მენუას წარწერიდან ჩანს, დიაუხი საკმაოდ ძლიერი სამხედრო-პოლიტიკური წარმონაქმნია. იგი არ წარმოადგენდა ადვილად გადასალახავ ზღუდეს ურარტუსათვის.

### ლიტერატურა

- ასათიანი, შოთა. 1993. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ონომასტიკა ასურულ და ურარტულ წერილობით წყაროებში.“ *წგნ. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია*, 10-17. თბილისი: მეცნიერება.
- გორდეზიანი, ლევან. 2019. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნიკური სურათისთვის (ლურსმული ტექსტების მიხედვით).“ *საერთაშორისო კონფერენციის მასალები, საქართველო - უძველესი მეტალოგენური კერა*, თბილისი.

- გორდეზიანი, ლევან. 2012. *ძველი ისტორიის ნარკვევები*. თბილისი: ლოგოსი.
- ორბელიანი, სულხან-საბა. 1991. ელ. მეტრეველის და ც. ქურციკიძის რედაქციით. თბილისი: მერანი.
- Gordeziani, Levan. 2019. Some Remarks on Qulḥa, *Over the Mountains and Far Away. Studies in Near Eastern History and Archaeology presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80<sup>th</sup> Birthday*, edited by Pavel S. Avetisyan, Roberto Dan and Yervand H. Grekyan, 241-243. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Salvini, Mirio. 2008. *Corpus Dei Testi Urartei, I volume*. Roma: Pubblicazione dell'Istituto di Studi Orientali di Roma.
- Diakonoff I.M. and. S.M. Kashkai. 1981. *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Арутюнян, Н. 2001. *Корпус урартских клинообразных надписей*. Ереван: 2001.
- Меликишвили, Гиорги. 1960. *Урартские клинообразные надписи*. Москва: Издательство Академии наук СССР.

## Archaeology

### The kingdom of Diaukhi according to the inscription of Menua discovered in the Yazilita

**Giorgi Gaprindashvili**

giorgi.gaprindashvili@hum.tsu.ge

Tbilisi state university

Tbilisi, Georgia

*In the first half of the first millennium B.C. the rulers of Urartu, including Menua conducted military expeditions of the Caucasus. The only source of this confrontation is Urartian cuneiform texts. Translation and analysis of inscriptions give us some idea of the Transcaucasian region of that period. The object of our research is the inscription of king Menua, which was discovered in modern Iazilita and the toponyms of the Caucasus according to this inscription, their localization and identification and at last, the route led by the Urartian king. Apart from the military and politic situation of Diaukhi, the article specifies the southern and northern borders of the ancient Georgian state - Diaukhi and the location of several of its toponyms. It is substantiated that Diaukhi's south border was*

## გ. გაფრინდაშვილი

---

*near city Shashilu mentioned in the Uartian texts. The work presents the direction of the military expedition described in the inscription. The truce between Menua and Utufurs is compared to the truce after the Battle of Kadesh between Ramses II and Muwatali, the rulers of Egypt and the Hittites. This truce was actually an agreement on equal terms for both sides, although both monarchs later claimed victory. Another opinion of the paper is that the disappearance of Diaukh from the Uartian inscriptions does not mean that Diaukhi fell. It is known that when Assyria finally defeated Urartu, Assyria disappeared from the Uartian texts.*

**Keywords:** Urartu, Diaukhi, Menua, Utufursi, Zua, Shashilu.

The state of Urartu arose in the 9th century B.C. The Uartians carried out military operations in different directions. One of the important targets was the Transcaucasia region. Below we quote the inscription of King Menua of Urartu, carved on a rock in modern Yazilita. And then, based on its analysis, we will try to answer the interesting questions as much as possible. Menua reigned in 810-786 years B.C. From the Menua's texts, the war against Diaukhi is best illustrated by the inscription below, numbered by Salvini as CTU A 5-3.

... Minua says: I conquered the land of the Diaukhi. I took the city Shashilu, the royal city, in battle I set the land on fire together with its fortress. I send the troops to the land Shesheti and to the city Zua which is close to the city Utukhai.

Minua says: Utufursi, king of Diaukhi, came in front of me, he kissed my feet, he prostrated before me and I put him under tribute. He gave gold and silver, and he paid the tribute, which was on behalf of Tashmushe he returned it.

Minua says: The Diaukhi, whose cavalry and troops were gathered, and not even to the troops at this time I took the troops away from his, furthermore I besieged two kings, the one of the land to of the Baltulkhi and the one of the land Khaldiriulkhi, together with their fortified fortresses. I besieged it from the interior of the land. ...

According to the inscription, Diaukhi was the main target of the military campaign. For the first time Giorgi Melikishvili connected Diaukhi with Taokhi. After that, this opinion was repeated by all researchers.

In the inscription, Menua does not say anything about the battles he had to fight against Diaukhi. He continues the conversation only with the result... This result indicates that he has had some success in the war against the King of Diaukhi.

There are the following toponyms mentioned in the text: Diaukhi, Shashilu, Shesheti, Zua, Utukhai, Baltulkhi and Khaldiriulkhi.

Shashilu is mentioned for the first time after Diaukhi. Apart from Menua,

Shashilu is also mentioned by Argishti I. Arutunian is of the opinion that Shashilu is the royal city of Diaukhi. In our opinion, the lands of Diaukh started from the city of Shashilu, because this city is mentioned by Menua as the royal city of Diaukhi. And its northern border should have been approximately the border of modern Georgia-Turkey border, namely the land of Shavshet-Javakheti.

In recent times, Giorgi Kavtaradze connected the name of Shashilu with the toponym Sasireti in historical South-West Georgia. Moreover, he claims that when reading this toponym, preference should be given to the form "Sasiro." Because in Urartian inscriptions the sounds s and sh, r and l, o and u are not distinguished from each other.

As for Toponym Shesheti, researchers equate it from an etymological point of view with the Mount of Sheshes mentioned in the document of the Assyrian king Tiglathpileser I.

The city of Zua mentioned by Menua deserves special attention among the toponyms reported in Urartian inscriptions. In our opinion, it should be placed on the territory of Shesheti, i.e. on the land of modern Shavsheti. Some specialists, for example Diakonov and Qashqai think, that Zua was near of modern Erzurum. They also add that it may be a modern Zivin. In our opinion, the fact that the names of both toponyms begin with the letter "z" is not enough for conclusions.

In modern Shavshet-Imerkhevi, in the village of Mikeleti, there is toponym Zuareti. It is bordered from the north by the village of Garklobi, in which the castle of the same name is erected on Garklobi mountain (2225 m.). Thus, we think that the ancient city of Zua was located approximately, where the toponym Zuareti appears. Perhaps this medieval fortress was built on the ruins of the citadel of the city of Zua. Moreover, this toponym is preserved in the exact area, where we are looking for the royal city of Diaukhi.

The city of Zua is also mentioned by Argishti I. It is clear from the inscriptions of Menua and Argishti that Zua was an important city in the kingdom of Diaukhi.

As for Menua's other target, the city of Utukhai, the context of the inscription gives the impression that it must be a city in Diaukhi. According to Arutunian, this toponym might have some connection with the later settlement of Ukhta.

One of the interesting and ambiguous episodes of the inscription is the scene of the removal of the "kings" of the "countries" of Baltukhi and Khaldiriukhi and the demolition of the fortresses. The context gives the impression that these "kings" were either Utufursi's allies or his servants. From the etymological point of view, Diakonov and Qashkai connect Khaldirukhi with the toponym Kaldiran in the north of Kars and also with the hydronym Kaldirsu and Mount Kaldirdag. We should also localize it in these areas. As for Baltukhi, according to the

## გ. გაფრინდაშვილი

---

researchers, it should be a tribe in the union of Diaukhi, near the headwaters of the Euphrates River and the middle of the Chorokhi River.

Thus, the inscription described a interesting military campaign carried out by the Urartians against Diaukhi. It is clear from the context that the Diaukhi was a political unit with one ruler. Utufursi represented his kingdom during the negotiations. It is difficult to say whether the inscription describes a detailed route of the expedition or a simple list of toponyms. If the route is described here, then it can be restored as follows: Shashilu-Shesheti-Zua-Utukhai-Baltulkhi-Khaldirukhi.

According to the Yazilitash inscription, we have such a historical-geographic situation in the region: Around Lake Vani, there is a powerful state of Urartu, which is trying to expand its territories on the one hand, and on the other hand, it is making attacks on the nearby Diaukhi. As far as Diaukhi was concerned, it was a political unit with one ruler at the head, as Utufursi represented his kingdom during the negotiations. He made truce with the head of the aggressor state. The commanders of Urartu and Diaukhi made a kind of truce. Levan Gordeziani draws attention to the following nuances of the alleged transaction: Exchange of prisoners or refugees, establishment of borders, destruction of border fortresses...

Therefore, we think he rightly considers that this truce was the result of a war between equal adversaries. In this connection, we are reminded of the battle of Kadesh, after which a truce was made on equal terms between Egypt and Hittite. Nevertheless, the returning Ramses II declared himself the winner. Obviously, we are dealing with a similar situation in the case of Menua.